

Matsid mõisaladvikus

Eesti päritolu mõisavalitsejad ja -rentnikud ärkamisajal (II)

Kersti Lust, Tõnis Tūrna*

(*Algas Tuna 2022, nr. 4*)

Margki ja Söödi tegemised näitavad, et linaäris pööritati hiigelsummasid ja et selle äri najal liikuma läinud rahavood andsid paljudele võimaluse laenu abil talud päriks osta. Samal ajal jääb õhku küsimus, millised majanduslikud motiivid kannustasid neid mõlemat mõisat rentima. Võib-olla andis mõisnikuks olek vabamad käed linaäri ajada ja mõisapolitsei võimu, kuid see võis olla ka pelgalt staatuse ja prestiiži tagatis. Võib-olla tahtsid nad mõisapolitseinena ise mõisniku ja vallaorganite järelevalvest priid olla. Nii tollase aja kui nüüdise aja vaatekohalt jääb aga arusaamatuks, miks nad eelistasid ajada krediidiäri ega hankinud kinnisvara. Ka teised mõisarentnikud andsid laene, kuid mitte nii paljudele ja kokku nii suurtes summates, vaid eeskätt sugulastele-hõimlastele ja tuttavatele.¹⁸⁶ Pangandussektori arenemise tõttu valitses küll terav krediidinappus, teisalt esines ohtralt kuritarvitusi ja pankrotipesadest oli raske raha hiljem kätte saada (vt. ka allpool).¹⁸⁷ Rentnikud, kel kinnisvara polnud, on võlausaldajaid muu hulgas petnud nii, et kantsid oma elusa ja eluta inventari ning väärtusliku kraami mõne sugulase või hõimlase nimele, näiteks enne pankrotti tolele kõik fiktiivselt maha müües, või juba pankrotis olles lastes esitada enda vastu fiktiivse võlanõude, mille katteks läks valdav osa rentniku varast.¹⁸⁸

Mõisarentnike seas ei saatnud edu üksnes hea vaistuga ärimehi, vaid ka mõnda suurpõlvkonduse edendamisele orienteeritud meest, nagu G. Ivaskit, M. Johansonit, P. Heinrichsoni, Suure-Kambja Georg Fuchsi ja Võrumaal mitut mõisat rentinud Peter Lensinit, kes paistsid silma põllumajandusnäitustel ning erialaseltsides.¹⁸⁹

Mõisarentniku amet kujunes sageli episoodiks kas teel karja- või rüütlimõisaomanike sekka või vastupidi, enne (tagasi)langust sotsiaalses hierarhias. Mõisa rentimine võis käia üle jõu või loobuti muul põhjusel.¹⁹⁰ Sageli tuli amet maha panna seetõttu, et omanik ei soovinud

* Kersti Lust (1976), PhD, Tallinna Ülikool, Eesti demograafia keskus, vanemteadur; klust@tlu.ee; Tõnis Tūrna (1981), Rahvusarhiiv, kasutusosakonna juhataja, Tonis.Tyrna@ra.ee

¹⁸⁶ Nt. P. Heinrichson A. Grafite: RA, EAA.919.1.9303; EAA.931.1.7374; A. Söödi kohta vt. põhiteksti.

¹⁸⁷ Nt. jäid tühjad pihud kõigile Paistu kirikumõisa rentniku Rits Oru võlausaldajatele, kui too 1876. a. pankrotti läks: RA, EAA.3671.1.26, l. 2–3p, vallakohtu protokoll, 13.09.1876.

¹⁸⁸ Tähtvere rentnik A. Sarfels müüs vara oma ämmale ja kui kohus seda lepingut ei tunnistanud, esitas ämm sama summa ulatuses võlanõude (RA, EAA.995.1.11288a, Tartu rae otsus, 14.10.1882). Eesti soost, ent Lätis sündinud Peter Pehkschen (snd. 1833) rentis 1860. aastatel Leebiku mõisat ja siirdus seejärel Riiga kommiiks. Inventari kantimise tõttu ei saanud P. Pehkschenile 3000 rubla laenanud J. Steere lõpuks suurt midagi tagasi (RA, EAA.952.1.3241, J. Steere Viljandi sillakohtule, 30.05.1872; P. Pehkschen Viljandi sillakohtule, 01.08.1872; P. Pehkschen Viljandi sillakohtule, 28.09.1872; RA, EAA.915.1.4675, Pärnu maakohtu otsus, 22.04.1874; Liivimaa õuekohtu otsus, 17.03.1875).

¹⁸⁹ RA, EAA.925.1.213; RA, EAA.925.1.216; Sakala, 21.02.1881; Postimees, 25.04.1905; Eesti Postimees, 23.09.1887; Postimees, 17.06.1897; Olevik, 7.11.1895; Postimees, 24.10.1895; Sakala, 9.09.1903; Sakala, 14.09.1894; P. Lensin. Sinihallika Omad, lk. 40–41.

¹⁹⁰ A. Jürgenstein. Minu mälestused, lk. 128.

rendilepingut pikendada, tahtis mõisat juba enne renditähataja lõppu oma kätte tagasi võtta või soodsalt maha müüa. Sellisel puhul pidanuks aga tublil mehel avanema uus võimalus järgmises kohas. Kohalt lahkuma võisid sundida ka konfliktid omanikuga, kuid samal ajal leidub näiteid sellest, kuidas isegi alalised erimeelsused ja sagedased protsessimised ei viinud lepingu lõpliku ülesütlemiseni.¹⁹¹

Kröösusi leidus matsisoost mõisarentnike seas vähem kui põrujaid, kelle tegemisi mõisas ilmestasid tasumata võlad, korratu majapidamine, lepingu rikkumised, lahkkelid ja kohtuprotsessid omanikega. Võlgade eest pageti ka Venemaale. Mõnele said saatuslikuks kogenematus ja saamatus, teisele ikaldused, vargused, loodus- ja tuleõnnetused. Pole võimatu, et kiiret tulu lootnud tõusikud soostusid kergekäeliselt rendiga, mis ei vastanud mõisa tegelikule tulukusele, eriti veel kui tuli alustada ikaldusaastail või muidu ebasoodsates oludes. Nii lõppes 1840. aastate keskel pankrotiga Anne (Urv.) mõisa rentniku Jaan (Johan) Köhnbergi karjäär, kes oli alustanud Karula (Vilj.) mõisa kirjutajana ning töötanud hiljem samas mõisas ja Abjas valitsejana.¹⁹² Mitmesaja rublani küündinud rendi-, maksu-, tasumata arvete võlad ja tagasi maksmata laenuid kuhjusid ning nende katteks ei piisanud isegi kogu vara müügist. Ta oli võlgu kaupmeestele, apteekritele, talunikele, maamõõtjatele, sepale, tiserile, mõisaomanikule ja ühele mõisarentnikule.¹⁹³ Pärast Lõuna-Eestist lahkumist asus Köhnberg valitsejaks Märjamaa kihelkonnas Haimres, kus ta enda sõnutsi teenis vaid nii palju, et pere ots otsaga kokku tuli. Köhnbergile said saatuslikuks jälja-aastad, ent ebarentaabel Anne mõis vahetas ka hiljem sageli omanikke. Väikemõisate rent oli väiksema algkapitaliga alustajatele taskukohasem ja vahel polnud vaja maksta ka tagatist, kuid selline mõis ei tarvitsenud olla kasutoov isegi heaperemeheliku pidamise korral.

1860. aastate teisest ja 1870. aastate esimesest poolest võib leida Tartu ümbrusest mitmeid näiteid matsisoost mõisarentnikest, kes oma ettevõtmistega täielikult kõrbesid. See on teravas kontrastis ülalkirjeldatud näidetega Viljandi- ja Pärnumaalt, kus samal ajal aeti kokku summasid, mille eest osteti rüütlimõisaid.¹⁹⁴ A. Söödi ja T. Margki näitel selgub, et aktiivset linaäri aeti sel ajal ka Tartu mail ning tuluallikaid pidanuks justkui leiduma. Mõisad, kus rikastuti, olid üldjuhul märksa suuremad kui mõisad, kus põruti, ehkki leidus ka tähelepanuväärseid erandeid, nagu Tähtvere. Imselgelt oli Tähtvere mõis, kus ka talud olid päriseks müümata, ühe tõusiku jaoks liiga suur. Ühes ja samas mõisas võis nii õnnestuda kui ebaõnnestuda: Tammistu, mis kidus Christian Palsa käes, hakkas õitsema G. von Rathlefi käe all.

Palsa hakkas mõisat pidama noore ja kogenematuna, ent isalt saadud tuhanded taskus. Esmalt kukkus ta läbi 1863. aastal rendile võetud Tammistus ning seejärel ühes karjamõisas, mis jäi temast maha täiesti laastatuna.¹⁹⁵ Tema varalist seisu ei aidanud oluliselt leevendada ka abiellumise pikaajalise Tüki karjamõisa rentniku tütre Anna Blankenbergiga, kelle pere oli jõukal järjel.¹⁹⁶ Viimaks oli ta sunnitud maha müüma ka isalt päranduseks saadud suurtalu, mille müügist jäi pärast võlgade mahaarvamist järele 1000 rubla – hoopis vähem, kui ta alustades oli isalt stardiraha saanud.¹⁹⁷ C. Palsa isa oli pidanud möldriametit Ahja Valgesoo veskis

¹⁹¹ Aastaid kemplesid omavahel Laatre omanik von Stryk ja rentnik Franz Rosenfeld. Kohtuotomikuid vt. RA, EAA.924.1.455; RA, EAA.924.1.474; RA, EAA.918.1.6735; RA, EAA.924.1.4932.

¹⁹² RA, EAA.928.1.752; RA, EAA.3149.1.83 pag.-ta; RA, EAA.1275.1.111.

¹⁹³ RA, EAA.928.1.752, J. Köhnberg Tartumaa 7. kihelkonnakohtule, 9.04.1849. Oma võlgade koondsummaks hindas ta 545,08 rubla. Pankrotti seostas ta tagasi saamata jäänud võlgade, tulekahju, jälja-aastail toimunud murdvarguse, loomade hukkumise, talupoegade võlgade jms.

¹⁹⁴ Mõistagi leidus ka seal mõni pankrottimeister, nt. Jaan Saks Leebikul: RA, EAA.3528.1.5, l. 18–19p, 23p, 54p, 77p–78, 115, Leebiku vallakohtu protokollid, 28.01.1872, 18.02.1872, 23.02.1873, 23.11.1873.

¹⁹⁵ RA, EAA.925.1.493; RA, EAA.918.1.6865. RA, EAA.925.1.493, Haaslava rentnik Paulmann Tartumaa 4. kihelkonnakohtule, 28.02.1868. RA, EAA.925.1.493, Haaslava vallakohtu protokoll, 31.05.1868.

¹⁹⁶ RA, EAA.3148.1.140, lk. 242–243.

¹⁹⁷ RA, EAA.2381.2.7363, ostu-müügileping 1892.

Ill. 3. Suure-Kambja mõisarentnik Georg Fuchs oma külaliste keskel. Kirjandusmuuseum, EKLA, A-31:357

ja rentinud karjamõisat,¹⁹⁸ soetanud maad Kammeris ja maja Tartu linnas. Tema pärandvara väärtust hindasid pärijad 1876. aastal enam kui 16 000 rublale.¹⁹⁹

Isalt päritud tuhandete rublade tulusa paigutamisega ei tulnud toime ka Gustav Liiva (1828–1899), kes omandas 1850. aastate keskel nende eest pisikesse Saverna mõisa pandiõiguse, ent peagi selle maha müüs, jäädes sõeluma eri mõisate ja mõisaametite vahel.²⁰⁰ Ta oli järgemööda pandipidaja Savernas, karjamõisa rentnik Kärgulas, rüütlimõisa rentnik ja valitseja Urvastes, mõisarentnik Tammel, valitseja Soodlas ja viimaks taluomanik Eestimaal ja majaomanik Tartus.²⁰¹

Gustav Ehrlich (snd. 1838) oli näinud rendimõisa elu seestpoolt sünnist saadik. Tema isa Anton rentis pikalt Kambja kirikumõisat, seejärel 1850. aastate algul Nõo kirikumõisat ning kümnendi keskel võttis enda kätte Meerile kuuluva Aiamaa karjamõisa.²⁰² 1863. aastast lepingu lõpuni jätkas Antoni asemel rentimist tema kreiskoolist tulnud poeg Gustav. Kui lepingu tähtaeg 1867. aastal ümber sai, polnud Meeri omanikul K. J. von Seidlitzil kummagi mehe toimetuleku kohta etteheiteid.²⁰³ Siitmaalt algas aga äpardumiste jada.

¹⁹⁸ Elukäik rekonstrueeritud kohtuvaidluste ja päranditoimiku põhjal: RA, EAA.925.1.3637; RA, EAA.918.1.15032; RA, EAA.995.1.13514.

¹⁹⁹ RA, EAA.925.1.3581, Tartumaa 4. kihelkonnakohtu protokoll, 20.02.1882; RA, EAA.995.1.13514, l. 11–12 Christian Palsa pärijad Tartu raele, 29.01.1876.

²⁰⁰ RA, EAA.3501.2.314, l. 6, 9–9p, C. Liiva kuraatorid Tartu raele, 15.02.1858; 28.04.1858.

²⁰¹ RA, EAA.2469.1.609, l. 74–79p; RA, EAA.3501.2.314, l. 6, 9–9p, C. Liiva kuraatorid Tartu raele, 15.02.1858; 28.04.1858; RA, EAA.1267.1.279, pag.-ta; RA, EAA.926.1.6714; RA, EAA.926.1.969.

²⁰² RA, EAA.1255.1.513, l. 14; RA, EAA.1255.1.112, l. 20p–21; RA, EAA.1255.1.120, l. 18p–19; RA, EAA.1255.1.128:19, l. 18p–19.

²⁰³ RA, EAA.923.1.1859. Kohtuvaidlus omanikuga puudutas kindlustusmaksid ja -hüvitist.

1867. aastal võttis Ehrlich rendile Jõe mõisale kuulunud Mäkaste karjamõisa, kus asjad vedasid viltu algusest peale. Temalt kasseeriti sisse magasivõlad, mida ta oli kergekäeliselt soostunud käendama; rehe alt varastati vili ja teise rendiaasta sügisel põles rehi koos vilja, lina ja ristikuseemnega maani maha.²⁰⁴ Õnnetusest sündinud kahju ulatus üle paari tuhande rubla, mille küll kindlustus osaliselt hüvitas. Äparduste tõttu ei hankinud ta nõutud arvul sarvloomi ega hobuseid, jättis osa põlde külvamata ega õiendanud rendimakseid õigeaegselt.²⁰⁵ Võlgades ja hulk vara sekvestri all, lahkus ta Mäkastest.²⁰⁶

1871. aastal avanes Ehrlichil võimalus rentida 12 aastaks 1000 rubla eest aastas leskproua Sophie von Hahni ja tema alaealiste laste omanduses seisnud Laekvere rüütlimõis. Rendimõisas sisseseadmiseks oli vaja raha ja inventari ning selleks tegi ta oma heal järjel isa puupaljaks. Tõu loobus oma rendikohtadest ja kõik läks poja uue ettevõtmise heaks. Isale ei jäänud „minki suggust varrantust“.²⁰⁷ 1876. aastal müüdi Laekvere uuele omanikule ja rentnikul tuli sealt lahkuda. Lepituskohtu vahetalituse tulemusena mõisteti von Hahnilt välja üle nelja tuhande rubla hüvitist saamata jäänud renditulu, ettemakstud aastarendi, külvatud vilja ja ära võetud loomade katteks, millega aga von Hahn ei nõustunud.²⁰⁸ Ebaõnnestumise Laekveres võib osalt kirjutada omaniku süüks, kes heauskset rentnikku alt vedas, kuid see oleks vaid poolik tõde, sest Ehrlich polnud mõisale hea peremees. Matsisoost tõusikuile iseloomulikult ei hoolinud ta hoonetest, lastes neil laguneda; raius loata metsa ja andis mõisa maid allrendile; loata müüs ta ka põhku ja puid; külvas lubatust enam lina ja laskis viljapuuaia käest.²⁰⁹ Korduvatest ebaõnnestumistest hoolimata jätkas Ehrlich mõisamajanduses, asudes 1878. aastal Nõmmküla valitseja kohale ja soetas seejärel mõisa Ingerimaal.²¹⁰

1821. aastal Tõikveres sündinud ja talusulasena alustanud Gustav Tanneberg oma koolmeistrist isalt algkapitali ei pärinud.²¹¹ Enne avantüüri Poka rüütlimõisas proovis ta kätt Lootvina karjamõisa rentnikuna.²¹² 1866. aastal võttis Tanneberg üheksaks aastaks rendile Poka kääbusmõisa 1350-rublase aastarendiga.²¹³ Mõisaomanik Nikolai von Essen tagatisraha ei nõudnud. 1868. aastal rentis Tanneberg lisaks Melliste vesiveski. Selle asemel et olla hea peremees, asus Tanneberg mõisast ja veskist kohe viimast välja pigistama, võlgu tegema ja sahkerdama. Ta rentis välja mõisa piimakarja ja vesiveski, rendilepingut rikkudes andis talumeestele rendile mõisa heinamaid, külvas lubatust rohkem lina, varastas saeveskist mõisa palke ja tegi need Tartus rahaks.²¹⁴ Rentnik Tanneberg oli sage külaline Poka vallakohtus, tema arvukad võlad ja tehingud vajasisid alailma klaarimist. Poka-Mäksa-Kastre omanik von Essen oli toimekas ja edumeelne suurpõllumees ning Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsiateedi asepresident. Seepärast jääb arusaamatuks, kuidas ta sobimatut rentnikku, kes ei lasknud isegi „oma virthafti kaema“ tulla,²¹⁵ renditähataja lõpuni talus. Von Esseni majandatud mõisates läks areng hoogsalt ülesmäge, samal ajal kui Poka rendimõisas kõik alla käis. Poka mõisa majapidamine oli Tannebergi ajal täiesti laokil ja põllud

²⁰⁴ RA, EAA.3296.1.1, Jõe vallakohtu protokollid, 29.12.1867; 16.09.1868; 24.10.1868.

²⁰⁵ RA, EAA.3296.1.1, Jõe vallakohtu protokoll, 8.11.1868.

²⁰⁶ RA, EAA.918.1.5950, Tartumaa 1. kihelkonnakohtunik Tartu kreisikohtule, 13.02.1873 ja 23.04.1873; Tartu kreisikohtu protokoll, 14.06.1873.

²⁰⁷ RA, EAA.925.1.4036, Tartumaa 4. kihelkonnakohtu protokoll, 18.05.1871; Krüüdneri vallakohtu protokoll, 14.05.1871.

²⁰⁸ RA, EAA.858.1.5206.

²⁰⁹ RA, EAA.858.1.5206, von Hahni kaebused Ehrlichi vastu (1877).

²¹⁰ 1880. aastal abielludes oli mõisaomanik: TLA.236.2.5, pag.-ta.

²¹¹ RA, EAA.1265.1.470, l. 14p; RA, EAA.1265.1.478, l. 240p; RA, EAA.3172.1.112, l. 33.

²¹² RA, EAA.925.1.3791.

²¹³ RA, EAA.925.1.4566.

²¹⁴ RA, EAA.3300.1.18, l. 26p–29, 37p–38, 39p–40, Poka vallakohtu protokollid, 27.09.1874; 25.10.1874; 20.06.1875; 10.09.1875; RA, EAA.925.1.7242.

²¹⁵ RA, EAA.3300.1.18, l. 26p; 28, Poka vallakohtu protokollid, 27.09.1874; 25.10.1874.

halvas korras. Lepingu lõppedes olid ühekorruselise puidust häärberi aknad ja pliit katki, trepid ja vöörused lagunened ning kõik kõrvalhooned trööstitus seisus.²¹⁶ 1876. aastal pages Tanneberg Venemaale, kus ostis endale uue mõisa. Juba enne renditähataja lõppemist ajas ta Venemaale mõisa ostmiseks meeleheitlikult raha kokku, laenates või pettes kaupa müüa lubades raha välja talumeestelt jt.²¹⁷ 1877. aastal müüs ta sundmüüki ennetades maha ka endale kuulunud maja Tartu linnas.²¹⁸

1870. aastate keskel pankrotistusid 1860. aastatel uljalt alustanud Vana-Prangli talumehe Jaan Saare pojad Peter (1827–1867) ja Andreas Sarfels (1833–1897), esimene Taabri ja teine Tähtvere mõisas. Laenuga alustades ei suutnud nad majapidamisi vee peal hoida ning pidid rendiõiguste säilitamiseks tegema üha uusi laene. Võlausaldajate seas leidis nii haljale oksale jõudnud kadakaid erinevatelt elualadelt kui ka tavalisi talumehi, kes kõik nähtavasti uskusid, et mõis on tulutoov äriprojekt, või kui keegi juba mõisa enda kätte rendile on saanud, küllap ta juba teab, kuidas seda majandada. Üha uute ja uute võlgade tegemine oli maal üldlevinud ärimudel ega tarvitsenud päädida kiire pankrotiga. Senikaua, kuni intressid laekusid, polnud võlausaldajal sageli aimugi, et obligatsiooni tagatiseks oleva kinnisvara – talu või mõisa – väärtus jäi kõvasti alla võlakohustuste koondsummale või et veksliaandja peamiselt laenurahast elaski. Vennad Sarfelsid kinnisvara ei omanud ja seda hämmastavam on, kui palju raha suutis noorem vend oma hiigelprojekti tarvis välja rääkida.

P. Sarfelsi karjääri algus oli paljutõotav: isa surma järel asus ta tema asemel Kaagvere kõrtsi pidama ja seejärel kogus raha Kuigatsi piimarentnikuna.²¹⁹ Kodus varakult rehnuti tegemise oskuse omandanud Peteril sujus äri kenasti ja raha jagus isegi suuremate summade väljalaenamiseks.²²⁰ 1860. aastate hakul sai ta Reiu mõisa rendile võtnud õemehe A. Vindti asemel samas veskimeheks.²²¹ Pärnu külje alt liikus ta 1866. aastal Tartu lähedale Taabri mõisa, kus suri ootamatult ja rendimõis jäi tema lese pidada. Lesk Julie suutis majapidamist vee peal hoida ümbruskonna talumeestelt laenates ja arveid tasumata jättes, kuni ta 1877. aastal pankrotistus.²²²

Kui Vindt 1861. aastal suri, võttis tema lese soovil Reiu mõisa üle viimase noorem vend A. Sarfels. Ta suutis Reiu vastu pidada lepingu tähtaja lõpuni ning hoida käigus mitmeharulist suurmaapidamist, kus toodeti viina, pruuliti õlut, valmistati telliseid, põletati lupja jne.²²³ 1869. aastal võttis ta Wulf-Ronneburgi pärijatelt 12 aastaks rendile Tähtvere mõisa. Peamõisa ja Tamme karjamõisa eest tuli tasuda renti 4000 rubla aastas, samuti jäi Sarfelsi õlule talude rendi ning kõrval- ja karjamõisate, kõrtside-trahterite, vesiveski ja tuuleveskite eest nende rentnikelt raha kasseerimine ja omanikuga arveldamine.²²⁴ Lisaks ootas omanik, et Sarfels hakkaks talude ostu-müüki vahendama.

Kiirele tõusule järgnes järsk kukkumine. 1874. aastal tõsteti Sarfels mõisast välja ning tasumata arvete, palkade, võlgade ja kahjutasuhüvitiste asjus laekus 1876. aastaks kohtule tema vastu nõudeid u. 80 000 rubla ulatuses, millest osa jäi küll kohtus tõestamata.²²⁵ Suurimad vekslilaenu oli ta välja rääkinud Tähtverele kuulunud Tamme karjamõisa valitsejalt ja rentnikult Heinrich Rosenthalilt, kellelt sai korraga 8000 rubla ja korduvalt väiksemaid sum-

²¹⁶ RA, EAA.925.1.4566.

²¹⁷ RA, EAA.925.1.1586.

²¹⁸ RA, EAA.995.1.11369.

²¹⁹ RA, EAA.1255.1.506, pag.-ta; RA, EAA.3172.1.91, pag.-ta; RA, EAA.1255.1.506, pag.-ta; RA, EAA.1255.1.126, l. 32p; RA, EAA.1255.1.129, l. 23p.

²²⁰ RA, EAA.995.1.13162, A. Vindti pärandvara kuraatorid Pärnu raele, 17.12.1864.

²²¹ RA, EAA.1279.1.145, l. 475p–476; RA, EAA.1279.1.30, l. 11p; RA, EAA.995.1.13162.

²²² RA, EAA.914.1.12840, Taabri mõisarentniku J. Sarfelsi vara konkursitoimik, 1877–1880.

²²³ RA, EAA.915.1.4158; Perno Postimees, 14.08.1868; Pernausche Zeitung, 1.03.1869.

²²⁴ RA, EAA.914.1.12823, rendileping, 23.02.1869. Koondsumma oli 24 876 rubla.

²²⁵ RA, EAA.949.1.9118; RA, EAA.995.1.11288a.

masid, T. Margilt (1300 rubla), mitmelt Tartu kaupmehelt, ämmalt (1990 rubla) jt.²²⁶ Tähtvere mõisa 1870.–1871. aasta pearaamatu väljavõttest nähtub, et peaaegu kõik tulud olid seotud maa, piima, kõrtside ja õllepoe rendi, õlle, viina ja telliste müügi ning vilja jahvatamise ja loomade nuumale võtmisega.²²⁷ Majapidamise korratust seisust annavad tunnistust mõisateenijate, õllepruulide, metsavahi, moonakate jt. saamata jäänud töötasude; kaupmees Umbliia ootas asjatult ostetud telliskivilaadungit jne. Erinevate lepingurikkumiste eest nõudis mõisaomanik hüvitist 10 878 rubla, mis ületas tublisti kautsjonisummat.²²⁸ Kõigi nende üüratute nõuete katteks oli Sarfelsil hinge taga vaid üks 500-rublane pangatäht, mis oli juba määratud ühe tehingu katteks, 702 rubla sularaha ning 100 rubla väärtuses majakraami ja mööblit.²²⁹ Nagu Ehrlich, Palsa ja Tanneberg, nii siirdus ka pankrotimeister Sarfels Venemaale õnne otsima, naastes hiljem siiski kodumaale.²³⁰

Mõisapidajana saatis ebaedu ka maamõõtjat Johannes Schlossmanni (snd. 1841), kes sõlmis 1870. aastal 12 aastaks rendilepingu Kavastu mõisa omaniku Arthur von Richteriga, ent lahkus sealt juba kolm aastat hiljem.²³¹ 1872. aastal müüs von Richter mõisa maha ja uus omanik rentniku teeneid enam ei vajanud, seda enam, et tema tegevust olid saatnud kohtuvaidlused kõrtsmike, möldrite, Poksi karjamõisa rentnike ja töölistega. Hakkaja mehe jaoks oli mõisarentimine pigem juhuslik episood kui unistuste projekt. Pärast Kavastust lahkumist juhtis Schlossmann mõnda aega Tobra paberivabrikut Karulas,²³² ent põhiliselt tegutses maamõõtjana mitmel pool Eestis ja hiljem Venemaal.²³³

Karikatuurne kuju Tartu ümbruse rentnike seas oli Hellenurme taluperes sirgunud Karl Käppa (Kepper) (1818–1900), kelle karjäär kuni Kabina rüütlimõisa rentnikuks saamiseni oli kulgenud üsna tavapärasel rada – mõisavalitsejast karjarentnikuks, seejärel karja- ja rüütlimõisa rentnikuks –, ent sealtmaalt hakkas ta käsi üha kehvemini käima.²³⁴ Arhiiviallikatest ei nähtu, kas nelja-aastasele rentnikupõlvele Kabina mõisas tegi lõpu omanikuvahetus 1869. aastal või rentniku suutmatus mõisat majandada. Märke Kepperi jõukusest või osavusest on tema edasisest tegevusest raske leida. Võlgade tasumisest kõrvale hoidnud endine rentnik leidis esmalt tööd ja leiba Tartu postijaamas aidamehena ning seejärel mõisavalitsejana Kammeris.²³⁵ 1879. aastal rentis ta vesiveskit Vastse-Nursis, kust lahkus tüli ja oksjoniga. Oksjonil müüdi mõisniku ja valla nõuete katteks maha vana lehm, kaks vana lammast ja üks oinas, vana regi, hukkaläinud lambanahk, kaks naela villa, mõned kulunud viljakotid ja üks vana vankriredel.²³⁶ Seejärel võttis Kepper Vana-Pranglis rendile tuuleveski, mille ta allrendile

²²⁶ RA, EAA.995.1.11288a, H. Rosenthal Tartu raele, 30.03.1876. Kahjuks ei selgu laenu andmise aeg. RA, EAA.996.4.5607.

²²⁷ RA, EAA.996.4.5607.

²²⁸ LGZ, 21.06.1878.

²²⁹ RA, EAA.995.1.11288, Tartumaa 2. kihelkonnakohus Tartu raele, 22.09.1875; RA, EAA.995.1.11288a, oksjoni protokoll, 26.01.1877.

²³⁰ Tartu maakohtu toimikus märgitakse 1875. a., et A. Sarfels elab Tsarskoje Selos (RA, EAA.914.1.2451). 30.01.1878 telegramm Peterburist: RA, EAA.995.1.11288a. 1878 elas Vana-Roosa mõisas; Sarfels suri 1897. a. Elvas: RA, EAA.1255.1.469, l. 45p.

²³¹ RA, EAA.923.1.694, Tartumaa 2. kihelkonnakohtu protokoll, 18.02.1872; RA, EAA.923.1.702, mõisavalitseja Gerber Tartumaa 2. kihelkonnakohtule, 14.05.1873.

²³² RA, EAA.919.1.413; RA, EAA.919.1.435; O. Karma. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis: tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1963, lk. 160.

²³³ RA, EAA.2486.3.168; RA, EAA.2469.1.10112; RA, EAA.918.1.746; Postimees, 6.07.1899; 2.05.1903; 10.11.1915.

²³⁴ Ametid laste sünni ja isa abielukannete järgi: RA, EAA.3148.1.14: l. 37p–38; RA, EAA.3148.1.140, lk. 218–219; RA, EAA.1258.1.143, pag.-ta. Ilmselt võttis ta C. A. Heermeyeri surma järel 1865. a. enda kätte tolle käes rendil olnud Kabina ja Võru mõisa. Kepperi kohta Võru mõisas vt. RA, EAA.918.1.9825.

²³⁵ RA, EAA.923.1.1844; RA, EAA.3148.1.33, l. 13p–14.

²³⁶ RA, EAA.918.1.2938, Vastse-Nursi vallakohtu oksjoniprotokoll, 17.07.1880. Mõisa ja Kepperi vastastikusi kaebusi vt. RA, EAA.927.1.1640; RA, EAA.927.1.1644.

andis ja peagi allrentnikuga tülli läks.²³⁷ Veski oli aga vallakohtu hinnangul nii ära lagunened, et seal „es ole wõinu enam jahvatada“.²³⁸

Tartu külje alt Pokalt pärit isa ja poeg Sirachid proovisid mõisarentnikena õnne Karaskis. Isa Jaani (1812–1883) tõus kulges aeglaselt, kuid sihikindlalt talupojast kupjaks, kupjast möldriks ja möldrist mõisarentnikuks.²³⁹ 1872. aastal Karaski mõisa asudes oli ta 60-aastane ning juba aasta pärast loovutas oma rendiõiguse poeg Heinrichile (snd. 1850), et teda kroonust päästa.²⁴⁰ Mõisas juhatas, keelas ja käskis edasi ikkagi isa Jaan, kuulutades moonakatele: „Kes om üle minno siin mõisa pääl? Kes lubbada tohhip, kui ennegi minna“, sest nooruke poeg olnud kõigest „pabberi perremees“.²⁴¹ Riiakal ja ägeda loomuga Jaanil tekkisid varakult kohtuvaidlused tööliste, naabermõisnike ja talunikega.²⁴² Jaani teed Karaskisse võis aidata siluda naise vennapoeg A. Tarrask, kes töötas samal ajal Valgjärve mõisa valitsejana ning laenas Jaanile raha (ilmselt stardikapitaliks), mida too ei suutnud aastaid tagasi maksta.²⁴³ Heinrichi käsi ei käinud mõisas isast paremini ja mõne aasta pärast andis ta Karaski rendilepingu enne tähtaja lõppemist edasi uuele rentnikule. Sirachid kolisid Karaskist Hurmi mõisa ja võtsid rendile Tille veski. Paremat põlve ei kindlustanud aga ka vana ameti juurde naasmine ning peagi tekkisid raskused rendimaketega. Isa ja poja sassis suhteid pidi lepitama vallakohus, kes kohustas J. Sirachit Tillelt lahkuma. Peagi pidi lahkuma ka poeg Heinrich, kelle vara pandi 1880. aastal võlgade katteks müüki.²⁴⁴ Isa Jaan püüdis pinnale ujuda Vastse-Nursis kupja ja Mustahamba karjamõisa valitsejana, kuid suri oma tütre talus Taabris.²⁴⁵ Poeg Heinrich põgenes võlgnikest vabanemiseks elama Tallinna, proovides vahepeal lühiajaliselt ja nähtavasti edutult Krüüdneri mõisa metsa-ülema ametit.²⁴⁶

Talupoja kestand vabaks?

Talupojapäritolu mõisaametnike seas vohas kadaklus. Kasutades E. Vildelt laenatud kujundit, pidasid mõisa leival olnud eestlased ennast valdavalt „härrasnimesteks, kellel talupoja kest juba seljast kulunud“.²⁴⁷ Tungi härrasrahva sekka ei vaigistanud ei sajanditevanune hirm, mis väljendus rahvalaulu sõnades: „Kui ma pääsen mõisa õuest / Pääsen nii kui põrgu põuest“,²⁴⁸ ega ka talurahvale omane võõristus mõisa „paraadväljakute“ ja sakste elu suhtes.²⁴⁹ Neil, kes jõudsid välja mõisa ametiredeli ülemistele pulkadele, oli võimalik endale lubada saksikumat elustiili ja rohkemat vara nagu ka lastele paremat haridust.²⁵⁰ Nii suutsid paljud valitsejad ja rentnikud endalt talupoja kesta suuresti maha lihvida – abielluda „seisusekohaselt“, harida lapsi, purssida härrasrahva keelt, astuda kirikus sakstega samasse pihtkonda ja panna oma

²³⁷ RA, EAA.925.1.5386; RA, EAA.925.1.411.

²³⁸ RA, EAA.925.1.5386, Vana-Prangli vallakohtu protokoll, 6.10.1883.

²³⁹ RA, EAA.3172.1.83, pag.-ta; RA, EAA.3172.1.84, pag.-ta.

²⁴⁰ Heinrichi nekrutikohutuse kohta vt. RA, EAA.1143.1.3, l. 108p–109, Karaski vallakohtu protokoll, 19.01.1873.

²⁴¹ RA, EAA.1143.1.3, l. 125p–126, Karaski vallakohtu protokoll, 14.09.1873.

²⁴² RA, EAA.926.1.4844; RA, EAA.926.1.1893.

²⁴³ RA, EAA.926.1.5024.

²⁴⁴ RA, EAA.1143.1.6, l. 82–82p, 122p, 123, 128, Hurmi vallakohtu protokollid, 3.03.1878; 11.02.1880; 16.02.1880, 11.04.1880.

²⁴⁵ RA, EAA.927.1.2771; RA, EAA.927.1.2777; RA, EAA.918.1.760; RA, EAA.923.1.3191; RA, EAA.3172.1.97, pag.-ta.

²⁴⁶ RA, EAA.925.1.5468; RA, EAA.1267.1.280, pag.-ta; RA, EAA.1143.1.6, l. 143, Hurmi vallakohtu protokoll, 12.09.1880; TLA.31.1.42, l. 118p–119, 166p–167; TLA.236.1.32b, l. 291–292.

²⁴⁷ E. Vilde. Ärapõletatud peigmehed ja teised jandid. Tallinn: Varrak, 1923, lk. 13.

²⁴⁸ ERA EKmS 4° 5, 165 (2).

²⁴⁹ A. Adson. Kadunud maailm, lk. 157–158.

²⁵⁰ Neid peetakse saksastumise tunnusteks 19. saj.: R. Wittram. Das Nationale als Europäisches Problem. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1954, lk. 156.

lastele samasuguseid nimesid. Ei olnud erandlik, et uuele elujärjele tõustes võeti ka endale saksikum nimi, kohendades selleks kas vana nime senist kirjapilti või leiutades sellele uus ja saksapärase vaste.²⁵¹ Nii sai näiteks Juhan Männist üleöö Gustav Tanneberg ning Andres Saarest Andreas Sarfels. Kadakliku arusaama kohaselt olid eesti perekonnanimedega rahul vaid need, kes olid „maaharijad ning käisid adra taga“ ja maakeelt kasutasid üksnes harimatud talupojad.²⁵² Ehkki küll maakeelt meelsasti kasutada ei tahetud, oli saksa keele oskus ka mõisaladvikus sageli puudulik. Kui Tamme mõisa rentnik G. Liiva ja M. Mitt 1879. aastal omavahel kohut käisid, kasutas esimene dokumentides saksa ja teine eesti keelt, mispeale Mitt Liivale teatas, et tema ajab rentnikuga „kui Eestlasega, Eestimaal Eesti keelel asju“, kuna „meie wana wanemate keel meil mõlematel wistist täielikum saab olema, kui wigaline jure õpitud wõeras keel“.²⁵³

Mälestus- ja ilukirjandus ei jäta kahtlust, et koolipõlves ja täiskasvanueas seltsiti eeskätt teiste omasuguste ja mõisarahvaga,²⁵⁴ ehkki lapsepõlves võisid aadlivõsud ja valitseja lapsed ka koos mängida ja mõnel juhul isegi koos õppida sama koduõpetaja käe all.²⁵⁵ Kuna pärissaksa seltskonda pääsemine oli piiratud või võimatu ja talupojaringkondadesse ei soovinud maa „paremad kihid“ enam kuuluda, elati omaette maailmas, eraldi nii sakstest kui ka maarahvast. Johan Köpp on meenutanud, kuidas mõisaladvikusse jõudnud isad- emad austasid ja imetlesid saksa seltskonda ning kasvatasid oma lapsed üles samas vaimus. Endasugustega seltsides „ilutseti kujutlustes saksa seltskonna laualt langevaid raasukei maitsedes“.²⁵⁶ Kuldkeppide pere pärimus räägib, kuidas J. Kuldkepp ja tema poodniku tütre abikaasa kangesti soovisid, et nende ainsast pojast Albertist saaks „päris mõisnik, kes teiste „vonnidega“ oleks üheväärne. Albert pidi sellepärast Viljandi aadligümnaasiumist ja Riia polütehnikumi korporatsioonidest alates noorte mõisnikega läbi käima ning nendega sõprust sobitama. Ja et need tõusikut eneste sekka võtaksid, pidi ta ohtrasti raha välja puistama.“²⁵⁷ Seda viimast sai endale lubada vaid mõni harv uusrikkur. Eesti päritolu tõusikute perekondlikku läbikäimist kinnitab teiste mõisahierarhias kõrgele edenenu isikute kutsumine oma laste vaderiteks, ent täpsema pildi sellest, kellega veel – peale sugulaste – läbi käidi, saaks alles vaderite kontingendi süstemaatilisel läbitöötamisel. Kindlasti ei piirdunud suhtlusring vaid omasugustega.

Talupojaseisusest mõisavalitsejad ja -rentnikud eelistasid kaasaks kosida maal saksikut vahekihist või linna keskkihist pärit tüdrukuid – nende seas olid nii saksastunud või saksikud eestlannad ja lätlannad kui ka sakslannad. Selline abielumuster peegeldab nii tõusikute suhtlusringi, soovi kinnistada uut ühiskondlikku identiteeti (murda talupoja eluringist välja) kui ka vajadust vara ja mõjukate sugulaste järele, kellelt vajaduse korral laenu küsida. Abielu keskkihist pärit naisega aitas ka lastel jõuda puhta linnaameti peale. Talutütrega abielu olnud valitsejad ja rentnikud olid naise võtnud enamasti enne mõisaladvikusse jõudmist.²⁵⁸

²⁵¹ Nt. Jaan->Johannes, Jüri->Georg, Hendrikson->Heinrichson, Kõrts->Krug, Käppa-> Kepper, Jüri Rebane->Georg Fuchs, Loko->Lockenberg; Sibul->Zwiebelberg, Jaan Sarri->Johan Sarry, Saar->Sarfels, Sirak->Sirach; Sööt->Seidenbach, Tooming-> Weinberg jpt.

²⁵² H. Rosenthal. Eesti rahva, lk. 21–22.

²⁵³ RA, EAA.926.1.6654, M. Mitt Tamme mõisarentnik G. Liivale, 3.05.1879. Leidus mõisarentnikke, kes sõnagi saksa keelt ei osanud: K. A. Hindrey. Minu elukroonika, lk. 136.

²⁵⁴ M. Martna. Küllast, lk. 87; A. Jürgenstein. Minu mälestused, lk. 108–109; K. Ipsberg. Ühe sirge mehe elukäik, lk. 64–65; K. A. Hindrey. Minu elukroonika, I; A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused, lk. 131–133, 146.

²⁵⁵ K. A. Hindrey. Minu elukroonika, lk. 18–21, 104–105; L. Suburg. Suburgide perekonna kroonika, lk. 338–339, 354.

²⁵⁶ J. Köpp. Mälestuste radadel, II, lk. 376–377.

²⁵⁷ Jaan Kuldkepi kroonika: <http://jupiter.aai.ee/~tarmo/txt/Kuld.html> (viimati vaadatud 19.07.2022).

²⁵⁸ Hilisem Enge-Uduvere mõisa rentnik, möldri ja kupja poeg Johan Lüdig, kes alustas mõisatislerina, ent aastaid teenis raha Abjas Killel veskimehena, nais suisa taluteenija (RA, EAA.1279.1.134, l. 93).

Mõrsjate seas oli nii mõisarentnike ja -valitsejate,²⁵⁹ kõstrite,²⁶⁰ linlaste (kaupmeeste, käsitöömeistrite jt.)²⁶¹ tütreid kui ka peiust sotsiaalses hierarhias madalamal positsioonil paiknevate perede (mõlder,²⁶² aidamees,²⁶³ õllepruul,²⁶⁴ lambur,²⁶⁵ kõrtsmik²⁶⁶) tütreid, kellest nii mõnigi tõi aga kaasa kopsaka kaasavara. Naise pere toetus oli oluline kogu mõisakarjääri vältel, aga karjäärihüpe võis ka otseselt abieluga seotud olla. Näiteks kosis Aidu kroonumõisa valitseja Peter Heinrichson aasta pärast oma leivaisa J. F. Grafi surma tolle tütre ja tõusis peagi samas mõisarentnikuks.²⁶⁷ J. Kuldkepil aitas Taevere mõisa rendiks vajaliku summa kokku saada tema naise, Võhma poodniku Milleri tütre kaasavara.²⁶⁸

Kõigil valitsejatel ei õnnestunud peret luua,²⁶⁹ poissmeheks jäämine võis olla osalt seotud töö iseloomuga. Sageli rändaval ja ebakindla sissetulekuga mehel polnud lihtne pere eest hoolt kanda. Mõni mõisnik suisa keelas peret mõisa elama tuua.²⁷⁰ Vallalisel valitsejal võisid aga olla sohilapsed, nagu näiteks Aru mõisa pikaajalisel valitsejal V. Tartol.²⁷¹ Oma kahele sohitütrele kindlustas ta väarika toimetuleku: 1887. aastal sündinud Henriette Piksoni ta lapsendas ja nii kuulus tütar isa seaduslike pärijate ringi.²⁷² Teist sohilast, 1899. aastal sündinud Hertha Seletust, ta kasulapseks ei võtnud, kuid määras talle testamendiga 100 rubla elatisraha aastas.²⁷³

Enamjaolt tagas valitseja- ja rentnikuamet pere järelkasvule parema põlve. Kui sajandi keskel oli isa amet poegade jaoks veel ahvatlev, siis hiljem on nad isaga samu radu tallanud harva.²⁷⁴ Kui isal läks korda tõusta veelgi kõrgemale, mõisaomanikuks, võttis üks poeg tavaliselt tema kinnisvara ja ameti üle; harvem pandi mõis omaniku surma järel müüki. Mõisa-valitsejate ja -rentnike pojad on eeskätt pürginud (linna)haritlaste, ametnike või äritegelaste hulka.²⁷⁵ Huvitaval kombel polnud see nii mitte ainult neis peredes, kus perepea karjäär

²⁵⁹ Kolu rentnik (Türi khh.) Georg Anvelt, Soosaare rentnik Carl Rosenthal ja Laimetsa valitseja Peter Stockeby kosisid J. Zwiebelbergi tütreid (RA, EAA.3144.1.134, l. 3; RA, EAA.3144.1.37, l. 2p; RA, EAA.3144.1.113, l. 2p). A. Jürgenstein (A. Jürgenstein. Minu mälestused, lk. 122) ja F. Tarrask naisid mõisarentniku tütre (RA, EAA.3172.1.89, pag.-ta). Luke M. Johanson ja Kooraste mõisavalitseja J. Weinberg abiellusid ametivenna tütardega (RA, EAA.1259.1.308, l. 32; RA, EAA.1259.1.307, l. 11p–12; RA, EAA.1267.1.280, pag.-ta) ja A. Neissar mõisavalitseja ja mõldri tütreaga (RA, EAA.3172.2.6, l. 28p–29; RA, EAA.3172.1.91, pag.-ta; RA, EAA.3172.1.89, pag.-ta). C. Palsa nais karjamõisa rentniku tütre ja J. Neissar karjamõisa omaniku Karel Sonnebergi tütre (RA, EAA.3148.1.140, l. 242–243; RA, EAA.3148.1.132, lk. 440–441; RA, EAA.1298.1.185, pag.-ta).

²⁶⁰ T. Margk (RA, EAA.3147.1.226, l. 291–292); M. Pallon (RA, EAA.1259.1.307, l. 33p–34).

²⁶¹ P. Bohl (RA, EAA.1269.1.789, l. 82–83); K. Kepper (RA, EAA.3148.1.140, lk. 218–219); G. Ivask (RA, EAA.1286.1.356, l. 37p; 61); J. Schlossmann (RA, EAA.3149.1.78, pag.-ta; RA, EAA.3149.1.103, l. 7); M. Baumann (RA, EAA.3148.1.140, lk. 248–249); K. O. Eglon (RA, EAA.1253.1.595, lk. 171–172); Vana-Kuuste valitseja Georg Simon (RA, EAA.3148.1.140, lk. 172–173).

²⁶² P. Sarfels (RA, EAA.3172.1.91, pag.-ta); A. Rose (RA, EAA.1168.1.22, l. 37p–38); J. Sarri (RA, EAA.1275.1.533, pag.-ta); Asu mõisa valitseja Johann Conradi (LVVA.235.4.850, l. 24).

²⁶³ G. Fuchs: RA, EAA.1271.1.217, l. 180p–181.

²⁶⁴ H. Krug: RA, EAA.1275.1.534, pag.-ta.

²⁶⁵ A. Jungmann: RA, EAA.3148.1.140, lk. 254–255; RA, EAA.1262.1.345, lk. 60–61.

²⁶⁶ A. Sarfels (Saar): RA, EAA.1275.1.533, pag.-ta.

²⁶⁷ RA, EAA.3149.1.84, pag.-ta; RA, EAA.3149.1.78, pag.-ta; RA, EAA.934.1.1510.

²⁶⁸ Jaan Kuldkepi kroonika <http://jupiter.aai.ee/~tarmo/txt/Kuld.html> (viimati vaadatud 19.07.2022).

²⁶⁹ V. Tarto, J. Grünwald, G. Otto, J. Rapp, A. Tarrask jt. Vt. ka T. Päss, Eesti- ja Liivimaa, lk. 15.

²⁷⁰ RA, EAA.925.1.2952.

²⁷¹ RA, EAA.1262.1.367, lk. 253–254.

²⁷² RA, EAA.3273.1.403; RA, EAA.1259.1.305, l. 379p; RA, EAA.1259.1.319, l. 127p. Henriette ema oli Aru mõisa teenija.

²⁷³ RA, EAA.2801.1.123, L. Seletus Aru vallakohtule, 4.07.1911.

²⁷⁴ Lisaks põhitekstis toodud näidetele nt. Johann Hääl, Piigandi mõisavalitseja, hiljem rentnik (Leevil?) ja Ludvig Hääl, mõisarentnik Leevil (Lõuna-Eesti tegelaste biograafiad. Toim. A. Leetmaa ja J. Andreller. Pärnu, 1938, lk. 41–42); Johan ja Jakob Lüdig, Jakob oli mõisavalitseja Jädiveres (RA, EAA.867.1.287).

²⁷⁵ Arstiks K. Fischeri p. Elmar (Postimees, 1.02.1928) ja J. Rappi p. Artur (RA, EAA.416.1.5904, l. 1); juristiks F. Tarraski p. Conrad Moritz (EAA.178.1.3025; Riigi Teataja. nr. 84, 4.11.1919; Vaba Eesti Sõna, 9.01.1958), A. Rose pojad Traugott Moritz ja Nikolai (<https://www.cfe.ee/album-esticum?show=1906#A997>; ▶

õnnestus, vaid oma õpitud erialal on elus hästi edasi jõudnud ka mitme aferisti ja pankroti-meistri pojad.²⁷⁶

Kõrgkoolis oli erialade valikul selgelt eelistatud õigus-, arsti- ja loomaarstiteadus jm. praktilist kasu tootanud alad. G. Ivaski kunsti ja bibliograafiat õppinud poja Udo hariduskäik oli pigem erandlik. D. Margki ainus poeg Walter õppis juurat Tartu ja Peterburi ülikoolis ning töötas vandeadvokaadina Tallinnas.²⁷⁷ P. Heinrichson kasvas üles kaheksa last. Tema esikpoeg läks isa sissetallatud rada, kuid astus sealt veel sammu edasi, tõustes rüütlimõisa omanikuks.²⁷⁸ Poeg Harald Johan Ludwig õppis loomaarstiks²⁷⁹ ja Walter Edgar Peter koh-tunikuks.²⁸⁰ Neljas poeg õppis Riia polütehnikumis ja töötas mitmel pool tehniliste ainete õpetajana.²⁸¹ Kasvatust ja kõrget ühiskondlikku staatust arvestades on mõistetav, et 1939. aastal mitmed valitseja- või rentnikuvõsud koos „suguvendadega“ Saksamaale ümber asusid.²⁸² Kui poegadele anti kodut kaasa eeldused ametialaselt läbi lüüa, siis tütardele tagati head väljavaated abieluturul.²⁸³

Saksa seltskonna imetlemine ja jäljendamine, keskendumine materiaalsele väärtustele, karjerism ning pingerikas töö²⁸⁴ ei soosinud mõisavalitsejate ja -rentnike osalemist rahvuslikus liikumises,²⁸⁵ mis oli „mäss“ Baltikumis sajandeid valitsenud praktika vastu, et paremal järjel ja haritud inimesed loomuldasa saksastuvad. Väljapaistvad äratavad nagu M. Mitt ja Anton Jürgenstein pidasid küll mõisavalitseja *resp.* -rentniku ametit, kuid lühiajaliselt ja Mitt ka enne, kui äratustööga pihta hakkas. J. Toots lülitus rahvuslike organisatsioonide töösse aktiiv-selt juba enne Tõstamaa mõisavalitsejaks saamist, kuid ei eemaldunud neist ka mõisakarjääri ajal. Ta oli Pärnu Põllumeeste Seltsi kauaaegne abiesimees ja pärast C. R. Jakobsoni lahku-mist selle president.²⁸⁶ Kooliõpetaja perest pärit ja Cimze seminaris hariduse saanud Otto Ruut on teine mõisavalitseja, kes rahvuslikes üritustes innukalt kaasa löi.²⁸⁷ Pikaajaliselt ja

► <https://www.cfe.ee/album-esticum?show=1910#A2406>); Märdi p. Eduard Jacoby (RA, EAA.1767.1.555, EÜS-i ankeet); P. Lensini p. Eduard (P. Lensin. Sinihallika Omad, lk. 41); loomaarstiks P. Rivese p. August (RA, EAA.404.1.3095); apteekriks G. Jürvetoni p. Ernst (RA, EAA.3501.1.1200); apteekri abiliseks Andreas Vindti p. Julius (RA, EAA.995.1.13162, A. Vindti pärandvara hoiukorra aruanne, 13.12.1877). Theodor Mathiesen (Sakala, 16.10.1936); kaupmeheks Heinrich Woldemar Lüdig; RA, EAA.1279.1.157:258.

²⁷⁶ A. Sahrfelsi poeg Arvid oli kooliõpetaja Kaug-Idas, hiljem idamaiste võitluskunstide treener. Poeg Carl Andreas Peter töötas vallakirjutaja ja kihelkonnakohtu notarina ning Johann Ludvig aktsiisiametnikuna. K. Kepperi vanem poeg oli ametnik Tallinnas, hiljem sadulsepp (TLA.236.1.14b, lk. 331–332; TLA.236.1.32d, pag.-ta (1912). Üks J. Sirachi poeg jõudis isegi Tartu Ülikooli (Tartu Ülikooli üliõpilaskonna teatmik. 3, 1889–1918. Tartu, 1988). C. Palsa lastest jõudsid täiskasvanuikka ainult tütreid.

²⁷⁷ RA, EAA.402.1.16825; Uus Eesti, 2.11.1939.

²⁷⁸ Tallinna Teataja, 18.09.1912.

²⁷⁹ RA, ERA.495.7.971; Eesti Postimees, 13.05.1904; Postimees, 25.10.1939.

²⁸⁰ *Album Academicum Universitatis Tartuensis*. I. 1889–1918. Tartu, 1986, lk. 69; Riigi Teataja 101, 6.12.1919, lk. 805; Päevaleht, 22.05.1920.

²⁸¹ Elu: Võru-Valga-Petserimaa töörahva häälekandja, 11.01.1928.

²⁸² W. Margk (Uus Eesti, 2.11.1939); Harald Heining (snd. Heinrichson) (Postimees, 25.10.1939), Emma Liiva (Riigi Teataja, nr. 32, 12.04.1940, lk. 1053).

²⁸³ Peigude seas leidis arste (RA, EAA.1255.1.523, l. 762; Stockholms-Tidningen Eestlastele, 20.11.1947 (A. Rose tütar); advokaate (RA, EAA.5357.1.44, l. 119); mõisavalitsejaid ja nende poegi (TLA.236.2.8, l. 78p–79; RA, EAA.1298.1.204, pag.-ta (1892); mõisarentnikke (P. Lensin. Sinihallika Omad, lk. 41; RA, EAA.1298.1.204, pag.-ta (1892); RA, EAA.1264.1.243, pag.-ta (1895), õllepruule (RA, EAA.1251.1.184, pag.-ta), kaupmehi (RA, EAA.1251.1.184, pag.-ta (1882). Kõige lennukam oli T. Margki tütar Jenny, kelle kosis tulevane pangadirektor: https://www.ancestryinstitution.com/discoveryui-content/view/37396659:61883?tid=&pid=&queryId=2506b205b046573e0d1ebf56710a6641&_phsrc=mOp18&_phstart=successSource.

²⁸⁴ Kohtulugudest nähtub, et valitseja pidi mõisast lahkumiseks luba küsima ja omanik ei näinud hea meelega, kui ta mõisast ära oli.

²⁸⁵ Vähene aktiivsus seltsides ei tähenda isamaalise meele või kontaktide puudumist rahvuslastega. Nt. J. Kuldkepp, A. Kurrikof ja P. Heinrichson aitasid Jakobsoni lehel Kurgja talu välja osta: Sakala, 20.03.1940.

²⁸⁶ Kokku osales ta nelja organisatsiooni töös: M. Laar. Äratjad. Tartu, 2005, lk. 450.

²⁸⁷ Lõuna-Eesti, 23.10.1935.

aktiivselt tegutses ärkamisajal loodud selt-sides mõisarentnik P. Lensin.²⁸⁸ Ka kröö-sused T. Margk ja J. Zwiebelberg leidsid tee rahvuslikesse organisatsioonidesse nagu Aleksandrikooli komiteed, Eesti Kirjameeste Selts või Tartu Eesti Põllumeeste Selts.²⁸⁹ Imselt kutsuti neid sinna varakuse ja kõrge staatuse pärast, mis pidi aitama ettevõtmiste mainet kohalike silmis tõsta, kuid vastamata jääb küsimus, millist huvi nad ise liikumise eesmärkide vastu tundsid.²⁹⁰ Margki pikaajaline seos lubab arvata, et huvi oli siiski olemas.²⁹¹ Mitmed töös mainitud valitsejad ja rentnikud löid kaasa organisatsioonides, mis aitasid saavutada praktilisi ning kohalikus elus olulisi eesmärke, nagu näiteks kihelkondlikud põllumeeste seltsid, tuletõrjeseltsid, tulekindlustusseltsid jms.,²⁹² milles olid väljapaistvalt tegevad ka saksa soost mõisaametnikud.²⁹³

Talurahvast eraldumise pürgimuste taustal on huvitav jälgida vaatlusaluse kontingendi kokkupuuteid ja suhtlust alluvate ja külarahvaga. Juba oma töö ja äride tõttu oli neil talurahva eri rühmadega palju kontakte ja läbikäimist. Nende vara- või pärandiloendeid vaadates tulevad ilmsiks tihedad laenusuhted külarahvaga. Ka vallaamenike valimistel võisid nad mõjukalt kaasa rääkida.²⁹⁴ Torkab silma, et mõisa-

III. 4. Kauaaegne Lasva mõisarentnik ja ärkamisaja seltsitegelane Peeter Lensin. Sinihallika Omad, fototahvel lk. 36 ja 37 vahel

²⁸⁸ M. Laar. Äratajad, lk. 428; P. Lensin. Sinihallika Omad, lk. 40–41. Annetas eesti soost usuteaduse üliõpilaste heaks: Võru Teataja, 22.10.1914.

²⁸⁹ M. Laar. Äratajad, lk. 432, 447.

²⁹⁰ Auväärse ameti pärast olid ilmselt kolm juhtivat kohta Nõo kihelkonna abikomitees 1872. a. hõivanud mõisavalitsejad (sh. Luke M. Johanson): Eesti Postimehe lisaleht, 9.02.1872. Johanson oli ka Eesti Kirjameeste Seltsi liige.

²⁹¹ Margk oli Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutajaliige ja sellega seotud ka veel 1890 (Eesti Postimees, 6.10.1890). Tõdu mõisas võttis ta vastu ka Eesti Postimehe tellimusi (Eesti Postimees, 28.09.1890).

²⁹² Uue-Põltsamaa mõisa valitseja K. Fischer osales Põltsamaa Põllumeeste Seltsi ja muusikaseltsi asutamisel (Postimees, 1.02.1928). A. Rose oli Põltsamaa Põllumeeste Seltsi esimees selle õitsenguajal (Postimees, 6.08.1895). G. Fuchs oli Kambja Põllumeeste Seltsi asutaja ja esimees (Postimees, 25.04.1905). P. Lensin oli Vastselliina Põllumeeste Seltsi asutaja ja esimene esimees (P. Lensin. Sinihallika Omad, lk. 41). V. Tarto oli Kambja Tuletõrjeseltsi esimene esimees (Postimees, 22.03.1939). A. Jürgenstein oli Väandra Põllumeeste Seltsi ja Kaubatarvitajate Ühisuse asutaja (A. Jürgenstein. Minu mälestused, lk. 122–128). P. Heinrichson oli venekeelse põllutöökoolina töötanud Eesti Aleksandri Linnakooli kuratooriumi esimees 1887–1906 ja mõnda aega Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi esimees (H. Kruus. Eesti Aleksandri kool. Tartu, 1939, lk. 299). A. Grünberg kuulus mitmesse kohalikku seltsi (Lõuna-Eesti, 26.04.1935) ja M. Johanson Liivimaa Põllumajanduse ja Töõnduse Edendamise Seltsi.

²⁹³ Nt. tuletõrjeseltsides Alatskivi valitseja W. Funcke ja Pühajärve rentnik O. Zastrov; viimane aitas remontida ka kihelkonnakooli ja välja ehitada Nuustaku asulat (Edasi, 10.09.1976; Postimees, 13.08.1937).

²⁹⁴ RA, EAA.3300.1.18, l. 7p–8, Poka vallakohtu protokoll, 23.02.1873.

valitsejate ja -rentnike käitumine moonakate, teenijarahva või oma pere liikmetega võis sageli olla pigem matslik kui härraslik²⁹⁵ ja suuvärk lihtrahvalikult ropp.²⁹⁶ Nii mõnegi mõisaladvikusse jõudnud mehe puhul põimus kadaklus matslusega ning moodustas omapärase sümbioosi.

Meelekibedust valmistas alamate lugupidamatus. Talurahva väljautlemistest jääb kõlama mõte, et ameti poolest ülemaks pandud käskijale polnud tarvis kuuletuda nagu isandale: nii käratas talumees Jaan Raig Karaski mõisa rentnikule H. Sirachile: „mis kurradi herr teije mul ollete?“²⁹⁷ ning mõisatöoline Jüri Öunap kuulutas Kadrina mõisavalitsejale „mis kurradi wallitseja sinna olled, sa ei olle muud kui mõisa pois“.²⁹⁸ Kudinas ütles teomees mõisapõllule kärkima tulnud valitsejale otse suu sisse: „Meil on mõisas herra, kelle käskusi meie talidame, sind toprast mina ei tunne.“²⁹⁹ Lugupidamatusest kõneleb ka vahejuhtum, kus Tähtvere mõisa valitsejale J. Neissarile vastu haukunud Jaak Kangos torkas valitsejale, et tol polevat nii palju maadki, kus ta sitale võib minna.³⁰⁰

Valitsejad ja rentnikud, kes ei suutnud oma nõudmisi või tahet alluvatele ja talumeestele muul moel peale suruda, tegid seda kohtu kaudu ning vastupidi – kui ülemate nõudmised või käitumine tundsid ülekohtused, otsisid kohalikud õigust kohtus. Täevere mõisa rentnik Kuldkepp olnud protsessidega juba nii harjunud, et ütles: „Minul on ükskõik, kas ma istun kõrtsilauas või kohtulauas.“³⁰¹ Reiu mõisa rentnik Sarfels esines kihelkonnakohtus igal kohtupäeval vähemasti ühe kaebusega ja pea eranditult väljus ta kohtuvaidlusest võitjana.³⁰² Tal oli üksjagu tegu, et murda kohaliku rahva „opositsiooniline vaim“ (s. o. allumatus ja austuse puudumine), selleks läks tarvis nii kohtu abi kui tuli käiku lasta ka rusikad.³⁰³

1865. aastal mõisa kodukariõiguse kadumisega tuli opmanitel oma „pool-timuka amet“ küll maha panna, kuid nii mõisavalitsejatel, -rentnikel kui isegi -omanikel tuli sõnakuulmatute ja vastu „lorisevate“ alluvate füüsilist distsiplineerimist ehk löömist ja tõukamist ette ka edaspidi.³⁰⁴ Peksti ka oma võimu näitamiseks – nii näiteks kolkis Kirepi mõisavalitseja Peeter Paul üht vallasanti, kes vallavalitsuse loal maanteepervel oma lehmale heina tegi.³⁰⁵ Rentnik H. Lutsep virutas vallakohtu teenrile, kes koos kohtumeestega tema vara võla katteks üles kirjutama tuli, ja istus selle eest vangis.³⁰⁶ Vägivaldsed polnud mõistagi ainult käskijad – ka alluvad on opmani-isandat ja rentniku-härrat söimanud või löönud.³⁰⁷ Valguta valitsejale

²⁹⁵ Osalt seetõttu polnud kummagi ameti kuvand hea ka äratajate silmis. M. Vares mainib „poolharidusega tooreneud mõisarentnikke“ ja „kurje opmane“: M. Vares. Katkendid minu mälestustest. – Tuna 2004, nr. 3, lk. 115. Vt. ka M. Mitti mälestusi ajalehes Vaba Maa 1932. a.

²⁹⁶ Vt. nt. RA, EAA.1143.1.3, l. 125p–126, Karaski vallakohtu protokoll, 14.09.1873.

²⁹⁷ RA, EAA.926.1.6584, Karaski vallakohtu protokoll, 18.07.1875.

²⁹⁸ RA, EAA.3297.1.1, l. 33–33p, Kadrina vallakohtu protokoll, 15.12.1872. Analoogseid juhtumeid vt. veel RA, EAA.3333.1.6, l. 84 (Räpinas, 14.08.1861); RA, EAA.3089.1.6, l. 71 (Palal, 5.07.1883); RA, EAA.1143.1.2, l. 58p (Karaskis, 2.09.1866); RA, EAA.1134.1.6, l. 51–53 (Avinurmel, 1.04.1871).

²⁹⁹ RA, EAA.949.1.2957, D. Koljo kaebus Tartu sillakohtule, 26.08.1853.

³⁰⁰ RA, EAA.923.1.7765, Tähtvere vallakohtu protokoll, 25.07.1879.

³⁰¹ Jaan Kuldkepi kroonika: <http://jupiter.aai.ee/~tarmo/txt/Kuld.html> (viimati vaadatud 03.08.2022).

³⁰² RA, EAA.919.1.4683, kihelkonnakohtunik Stael von Holstein Pärnu kreisikohtule, 21.08.1864.

³⁰³ RA, EAA.919.1.6137, A. Sarfelsi kaebekiri Pärnu kreisikohtule, 4.11.1861.

³⁰⁴ RA, EAA.3266.1.1, l. 2–2p, Kivijärve vallakohtu protokoll, 2.07.1863; RA, EAA.925.1.6592, Paluperä vallakohus 15.01.1870; RA, EAA.925.1.6591 khk. 17.01.1870, Paluperä vallakohus 5.02.1870; RA, EAA.925.1.6598, Tartu kihelkonnakohtu protokoll, 14.03.1870; RA, EAA.914.1.11026; RA, EAA.926.1.6860; RA, EAA.923.1.7269, Tähtvere vallakohtu protokoll, 22.11.1878 ja J. Neissar kihelkonnakohtule, 15.12.1880; RA, EAA.919.1.4683, Pärnumaa 1. kihelkonnakohtu otsus, 26.4.1862; Sarfelsi vastulause, 5.05.1862.

³⁰⁵ RA, EAA.949.1.5288, l. 1, H. Siitami kaebus Tartu sillakohtule, 2.07.1888.

³⁰⁶ RA, EAA.914.1.6092, Tartu maakohu protokoll, 20.02.1885; Liivimaa õuekohtu otsus, 19.11.1885.

³⁰⁷ RA, EAA.3257.1.2, l. 12p–13, 35, Ahja vallakohtu protokollid, 18.11.1866, 11.05.1867; RA, EAA.926.1.6515, Tilsi vallakohtu protokoll, 8.05.1868; RA, EAA.924.1.5771, Kirepi vallakohtu protokoll, 25.02.1874; RA, EAA.923.1.7892, Meeri vallakohtu protokoll, 21.06.1889; RA, EAA.928.1.1860, Mõniste vallakohtu protokoll, 17.10.1885; RA, EAA.1143.1.4, l. 41p, 43, 45, Karaski vallakohtu protokollid, 25.06.1876; 9.07.1876, 23.07.1876.

Gentzile lajatas külanaine puuga pähe ja kiskus teda juustest.³⁰⁸ Karaski rentnik Kothile löi moonakas rehaga pähe, nii et vars murdus.³⁰⁹ Sama rentnik sai ämbriga pähe ja kaikaga, kui läks üht peretüli vaigistama.³¹⁰ Kui Karaski eelmine mõisarentnik Sirach laskis ühe talumehe loomad mõisapõllult kinni võtta ja mõisasse ajada, puhkes mõisas rentniku ja talumehe vahel kõva rüselus, millesse sekkusid ka kõrvalseisjad, nii et kõik „olliva üts tesse küllen koon“.³¹¹

Tõusikute pereelu võttis vahel päris vääritu ilme. Poka mõisas rentnikuna põrunud Tanneberg ebaõnnestus ka abielus. Ta soovis lahutada oma riiakast naisest Sohvist, kes polevat osanud isegi süüa teha. Ka teenijad kippunud halva virtina pärast mõisast laiali jooksma.³¹² Tanneberg hakkas avalikult kokku elama Sohvi vennatütre ja kasulapse Mari Hammeliga, keda ta soovis abikaasa asemel virtinaks. Nii Gustav ise kui ka tema armuke peksid Sohvit ja ajasid teda korduvalt majast välja.³¹³ Armukesest saigi perenaine – oma eelkäijale andis ta mõnituseks süüa „sea anumaga“. Lõpuks saatis mees Sohvi jalust ära oma linnamajja ja maksis talle elatist. Paaril lapsi polnud, kuid nende juures elas kasupoeg, kes Võnnu pastori kõrvu ulatunud kuulduste järgi olevat olnud mehe sohipoeg.³¹⁴ Üldse elanud ta kokku mõisas teeninud tüdrukutega ning neist ühel olnud ka Tannebergiga laps, kelle kohta keegi ei teadnud, „kus ta jäi“ (s. o. tüdruk sai salaja maha ja last ei leitudki).³¹⁵

Saksluse ja matsluse põimingu ere näide on noorelt saksastunud ja püstirikka J. Zwiebelbergi kooselu oma mõisa virtinaga. Mees oli varakult leseks jäänud ja oma eluõhtul vormistas ta teda kolm aastakümnet teeninud naise endale kasulapseks, jättes talle seeläbi kopsaka päranduse.³¹⁶ Virtin Anna Birk oli noorpõlves saanud sohilapse Zwiebelbergi vennalt M. Strahlbergilt. Zwiebelbergi juurde kolides sai naisest majapidamise kange ja sõjakas käskija, kes teenijatega sõimles, taples ja vahel ka neile tuule alla tegi.³¹⁷ Üks varastamise ja hooramise pärast vallandatud teenija, keda Birk „hirmsasti“ sõimas, ei jäänud omalt poolt võlgu: „kuida pereemand lits ees olla nõnda ka teenrid järele“.³¹⁸ Kuna sarnaseid olmetüüpeid tuli sageli ette, pidi eakas mõisahärra vallakohtus korduvalt oma pereemanda au kaitsma.

Kokkuvõte

Rahvusliku ärkamisaja kõrgajal, 1860.–1880. aastatel, mil rahvajuhid sõnastasid rahvuskultuurilised paleused ja eestlastel oli karjääriredelil võimalik tõusta isegi keisrikotta välja ilma oma päritolu, keelt ja meelt hülgamata, levis külatõusikute seas laialdaselt materiaalse kasu ning ühiskondliku prestiiži võitmise lootuses mõisaihalus.³¹⁹ Opmaniks pürgimises polnud midagi uut ega iseäralikku; see amet oli aastakümnete jooksul muutunud talupojapäritolu meestele üha kättesaadavamaks. Opmani maine polnud ei külarahva ega aadlike silmis küll hea ning talurahvas pigem kartis kui austas teda, ent kohasoovijaist puudust ei olnud.

Kui külarahva koorekihi käes hakkas rohkem raha liikuma, jõudsid tõusikute käeulatusse ka rendimõisad. Ihalus mõisa järele oli sedavõrd tugev, et paljud rentnikuks pürgijad ei suutnud kainelt hinnata ei oma oskusi, ressursse ega rendiobjekti kasutoovust. Seepärast

³⁰⁸ RA, EAA.949.1.256, Valguta vallakohtu protokoll, 28.07.1867.

³⁰⁹ RA, EAA.1143.1.4, l. 181–182, Karaski vallakohtu protokoll, 21.11.1880.

³¹⁰ RA, EAA.1143.1.5, l. 140–141, Karaski vallakohtu protokoll, 30.07.1887.

³¹¹ RA, EAA.926.1.6584, vallakohtu protokoll, 18.07.1875.

³¹² RA, EAA.5273.1.70.

³¹³ RA, EAA.925.1.6608.

³¹⁴ RA, EAA.5273.1.70.

³¹⁵ RA, EAA.3300.1.18, l. 7–7p, Poka vallakohtu protokoll, 23.02.1873.

³¹⁶ RA, EAA.3549.1.1, l. 58p–59, Loopre vallakohtu protokoll, 15.11.1883; Die Vor- und Nachfahren, lk. 22, 29, 32–33; RA, EAA.3144.1.134, l. 35. (Anna Birk, snd. 1827 Tomson, ab. Birk, lahutatud 1873).

³¹⁷ RA, EAA.3549.1.1, l. 10p–11, 21, 35p–36, Loopre vallakohtu protokollid, 17.11.1873; 20.12.1877; 16.06.1881.

³¹⁸ RA, EAA.3549.1.1, l. 10p–11, Loopre vallakohtu protokoll, 17.11.1873.

³¹⁹ 1860.–1870. aastad olid ka saksastumise kõrgpunktiks.

juhtus, et mõisaid sattus ka saamatute ja kogenematute inimeste või suisa aferistide kätte. Esialgsesst ressursipuudusest oli võimalik laenude abil üle saada, aga kui algkapitali nappusega seltsis oskamatus suurmajandit tulusalt pidada, lõppes rentnikukarjäär ebaõnnestumisega. Mõisasära pimestas nii mõnegi rentniku, aga veelgi enam võlausaldajate silmad: esimesed soostusid vahel üle jõu käivate tingimustega, teised andsid aga varmalt raha laenuks, ehkki rentnikul ei tarvitsenud peale majakraami ja inventari hinge taga olla enam kui vaid mõni väärtpaber. Mõisate kütkestavust näitab kujukalt seegi, et mõisat rentisid teiste hulgas ka ärimehed, kelle rikkuseallikad asusid hoopis mujal, nagu A. Sööt ja T. Margk.

Talupojaseisusest mõisavalitsejate seas andsid tooni peremeeste ja küla saksikusse vahekihti kuulunud karjamõisa-, veski- ja kõrtsirentnike ning mõisasundijate pojad. Rentnike karjäärimustrisse kuulus tavaliselt kas eelnev töötamine mõisavalitsejana või veski, kõrtsi, piimakarja või karjamõisa rentimine. Sageli jõuti mõisaladvikusse mitte oma kodukohas, vaid pärast mujale rändamist. Sotsiaalse mobiilsuse eelduseks oli info ja raha liikumine pikkade vahemaade taha.

Nii mõisavalitsejate kui ka -rentnike kontingent oli oma oskustelt, hariduselt, ettevalmistuselt ja varakuselt väga kirju ning niivõrd eripalgelise kontingendi tõus ladvikusse sai võimalikuks seetõttu, et ka mõisamajandus oli üle Eesti väga ebaühtlaselt moderniseerunud. Mõisamajandid erinesid nii oma suuruse, asukoha, majandusliku potentsiaali kui ka nende omanike ootuste ja vajaduste poolest. Aadlikest suurpõllumees-ettevõtjad, karjääriametnikud või kuraatorite hoole all elavad leskprouad palkasid erinevate oskustega valitsejaid. Väljaõppinud põllumetnikest valitses puudus, mistõttu polnud haruldane, et ka harimata maapoiss pääses lõõgile. 20. sajandi alguseks olukord tööjõuturul muutus ja pakkumine ületas nõudlust selgelt. Rentnikuks saamisel aitas kaasa seegi, et Lõuna-Eestis leidis kroonumõisaid ja üle kogu Eesti arvukalt vähetulusaid väikemõisaid, mille vastu maa-aadlil või jõukamal linnakodanlusel huvi puudus.

Opmanil oli oma ametis püsima jääda märksa lihtsam kui mõisarentnikul, ehkki selleks tuli sageli kohta ja isandat vahetada. Valitsejate roll mõisati varieerus kupja tüüpi käsutäitjast kuni uuendusmeelsete suurmajandite juhtideni. Vaadeldaval ajal paistsid põllumajanduse edendajatena silma vaid vähesed talupojapäritolu valitsejad; matsisoost tõusikute osaks jäi tavaliselt tööde juhatamine ja raamatupidamine. Kui valitseja ebapiisavate oskuste, erimeelsuste, usalduse kaotamise vms. põhjusel töölt lahti tehti, läks uue koha leidmine siiski üsna hõlpsalt. Seevastu ühest mõisast teise rännanud sarirentnikud olid märksa harvem nähtus. Läbikukkunud rentnik langes sotsiaalsel redelil pulga või paari võrra allapoole või pages Venemaale.

Nii mõnigi uljalt alustanud mõisarentnik ei suutnud hoomata mastaapide erinevust talu/karjamõisa ja rüütlimõisa vahel; samuti arvati ekslikult, et kui kõik, mis vähegi võimalik – maa, kari, käitised ja kõrtsid – edasi rentida, saab mõisa aastarendi muretult tasutud. Oskus suurmajandit rentaabliitl pidada ja äri teha ei tarvitsenud koos käia. Matsisoost tõusikutel jagus söakust ja riskijulgust rohkem kui jätkusuutliku majandamise oskust. Need, kes ei suutnud teha kapitalimahukaid uuendusi, vaid lootsid olemasoleva rendile andmise teel või üha uusi laene tehes pinnal püsida, pidid varem või hiljem rendimõisa käest ära andma. Vaatlusaluse kontingendi seas jagunevad edukad mõisarentnikud laias laastus kaheks: suurärimehed ja suurpõllumehed-uuendajad; mõned esindasid mõlemat gruppi korraga. Läbilõõnud ja äpardunud rentnikke koos vaadeldes ning ka nende varasemat karjääri jälgides võib väita, et matsisoost tõusikule oli äritsemine märksa jõukohasem ja meelepärasem kui mõisamajanduse ümberkujundamine ja arendamine. Uurimuses kasutatud enam kui poolesaja valitseja ja rentniku lood näitavad, et ehkki seni on kirjanduses tunnustavalt esile tõstetud eestlaste osakaalu nimetatud ametites, illustreerib see protsent vaid ajastule iseloomulikke suundumusi, aga ei anna vähimatki ettekujutust nende tegelike ülesannete, võimete, toimetuleku ega

karjääri kohta; kas oli tegemist tõsise põllumehe või hoopis selle karikatuuriga. Arhiiviallikate valguses ilmneb, et mälestuskirjanduses talletatud eesti soost mõisarentnike edulood polnud tüüpilisemad kui mahavaikitud ebaõnnestumised. Kohtulugudest nähtub seegi, et ettekatsetud või sihiteadlik petturlus olid üsna levinud ning summad, mida paljud rentnikud liigutasid, ei tarvitsenud pärineda nende enda edukast ettevõtlusest.

Ilu- ja mälestuskirjandusest tuttav „alamat sorti härrasrahva“ saksik eluviis oli tavapärane – mõisavalitsejad ja -rentnikud kuulusid üldjuhul saksa pihtkonda, abiellusid „parematest kihtidest“ pärit naistega, saksapärasid võimaluse korral oma nime, koolitasid pojad linnas valgekraedeks ning hoidsid ise rahvuslikust ülesehitustööst kõrvale. Kadaklikkus ja vähene aktiivsus rahvuslikes seltsides ei tähendanud aga siiski alati sakste kummardamist, vaid pigem ihati nendega võrdsele järjele koos kõigi selle juurde kuuluvate vormiliste tunnusmärkidega. Võimekamad ja laiema haardega tegelased löid seejuures kaasa eesti või saksa põllumeeste seltsides, tuletõrjeseltsides jt. puhtpraktilise suunitlusega ühendustes.

Mõis oli väga oluline talupojaseisusest inimeste sotsiaalse mobiilsuse kanal – talupoisid ning kõrtsi- või veskimehe pojad said tõusta mõisaladvikusse, nende pojad omakorda (tasuva) valgekraelise töö peale linnas ja tütreid seisusekohaselt abielluda. Isegi mitmed aferistid ja pankrotimeistrid aitasid oma pojad korraliku hariduse läbi linna puhta ameti peale. Mõisavalitseja või -rentniku peres sirgunud meessoost järelkasv üldjuhul mõisasse ei pürginud, v. a. need vähesed, kes võtsid üle isa ostetud mõisa või ostsid endale ise mõisa.

Üldlevinud arusaam, et valitsejad ja rentnikud olid justkui võõrkehad ja külarahvaga suhtlemiseks liiga „suured“³²⁰, peab paika vaid seltskondliku läbikäimise seisukohalt. Seevastu tööalaselt ning krediidisuhete kaudu olid nad maarahvaga tihedalt seotud. Nii väga kui nad ka ei püüdnud talupojaringist välja pääseda, ei suutnud neist mitmedki vabaneda sellistest matsidele omistatud joontest nagu vägivaldsus, kõrtsis praalimine või labane kõnepruuk.

Toimetanud Kaido Laurits, Helina Tamman

³²⁰ M. Martna. Külast, lk. 85.